

Lilia Citko

Uniwersytet w Białymstoku

SŁOWNICTWO REGIONALNE POLSKOJĘZYCZNEJ CZĘŚCI LEKSYKONU SUPRASKIEGO (1722) NA TLE SŁOWIAŃSKIM¹

Regional Vocabulary in the Polish-language Part of *Suprasl Lexicon* (1722) within a Slavonic Context

ABSTRACT: The author of the article focuses her attention on the Polish-language part of the *Suprasl Lexicon* published in 1722 by the Basilian convent publishing house in Suprasl. In terms of origin the regional vocabulary constitutes two groups. One group, with its parallels in Old Church Slavonic (OCS), exhibits a common Slavonic occurrence. In formal terms, the words register West Slavonic features such as the Polish suffix *-ro-* in *skowroda* (OCS *сковрада*, Ruthenian *сковорода*) or *-lo-* in *tlokno* (OCS *тлакно*, Ruthenian *толокно*). The provenance of the other group of regional vocabulary is more limited in range and we should search for references in the West Ruthenian languages developing within the Polish language of the Grand Duchy of Lithuania (e.g., *brozna*, *bystrzynia*, *czerha*, *muraszczka*, *muraszcznik*, *niedonosek*, *powodyr*, *przekidczyk*, *radno*). The majority of the analyzed words have been found in 19th-century sources (e.g., dialect dictionaries, Adam Mickiewicz's literary texts). However, the analysis proves that their chronology begins as early as in the 17th-18th centuries.

KEYWORDS: Grand Duchy of Lithuania, lexicography, Polish language, West Ruthenian languages, regional vocabulary

Leksykon jako źródło do historii słownictwa

Tytułowy *Leksykon supraski*² to wydane przez oficynę bazylikańską niewielkie źródło leksykograficzne zawierające w rejestrze hasłowym około czterech tysięcy haseł cerkiewnosłowiańskich w zapisie cyrylicy, które objaśniono za pomocą blisko

¹ Artykuł przygotowany w ramach projektu finansowanego z programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” na lata 2019-2022, nr projektu 009/RID/2018/19.

² Jego oryginalny tytuł brzmi: *Лексиконъ сирѣчь словесникъ славенскій имѣющъ в себѣ словеса перѣе славенскія азбучныя по семъже польскія*. W 2012 r. pojawiło się fototypiczne wydanie źródła pt. *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, redakcja i wstęp L. Citko, Białystok 2012.

pięciu tysięcy wyrazów polskich. Wzorem dla słownika supraskiego był zredagowany niemal sto lat wcześniej przez Pambę Beryndę *Лексіконъ славенорвсскій и именъ тлъкованіе* (Kijów 1627)³. Anonimowy słownikarz z Supraśla wykorzystał w swoim źródle większość wyrazów hasłowych z pierwowzoru, jednak zdecydowanie zmodyfikował część objaśniającą słownika, tłumacząc ją na język polski i znacznie upraszczając strukturę artykułów hasłowych. Wynikało to ze zmiany ogólnej koncepcji słownika. O ile bowiem *Leksykon* Beryndy, stanowiąc typ źródła formalnie przekładowego – cerkiewnosłowiańsko-ruskiego – zawierał elementy charakterystyczne dla słownika ogólnego, o tyle *Leksykon* supraski miał w zamierzeniu autora pełnić funkcję słownika wyłącznie tłumaczeniowego – cerkiewnosłowiańsko-polskiego. Z przedmowy wynika, że tworzony był z myślą o unickich kandydatach do stanu duchownego, wykazujących się słabą znajomością języka cerkiewnosłowiańskiego: „яко сотный Іерей, едва Славенскій разумѣть языкъ, невѣдяй что чтеть, въ Божественной Службѣ, съ погибелією своея, и порученныхъ Паствѣ его душъ”. Jako podręczne źródło, dostarczające jego użytkownikom leksykalnych ekwiwalentów niezrozumiałych wyrazów cerkiewnosłowiańskich występujących w księgach liturgicznych, gromadził w głównej mierze leksykę religijną. Jednakże swoją reprezentację w rejestrze hasłowym znalazło również słownictwo ruskie, należące do różnych zakresów tematycznych i rejestrów stylistycznych, m.in. ekspresywnie nacechowane leksemy: *пудило* ‘straszydło’, *трибухъ* ‘żołądek, brzuch’, *высокомѣнце* ‘pantofle’ i in. Sporadycznie umieszczał leksykograf po „stronie lewej” słownika również pożyczki polskie typu *катех҃мень* ‘gotujący ię do chrztu’, *пекло*, *сакраментъ* ‘świętości, sakrament’, *велможя* ‘wielmożny, śilny’⁴.

Wstępne porównanie mikrostruktury obu źródeł pokazuje, iż słownikarz z Supraśla traktował pierwowzór dość swobodnie, a wyboru jednego spośród kilku synonimów z oryginału dokonywał niejednokrotnie przypadkowo czy wręcz niezgodnie z ich semantyką. Zwraca na to uwagę m. in. Maria Bugajska, analizująca polskie ekwiwalenty cerkiewnosłowiańskich nazw środków płatniczych w *Leksykonie supraskim*. Na podstawie analizy 16 poświadczeń odnoszących się do tej grupy tematycznej badaczka stwierdza, iż leksykograf supraski

niejednokrotnie błędnie wybierał zaledwie jedno ze znaczeń lub wyrazów z obszerniejszego zestawu określeń synonimicznych lub bliskoznacznych zastosowanych przez Beryndę. Część definicyjna inwentarza leksykalnego Beryndy jest rozbudowana

³ Zwraca na to uwagę m. in. ukraiński badacz W. Nimczuk, wydawca fototypicznej wersji słownika Beryndy, por. В.В. Німчук, *Памво Беринда и його "Лексіконъ славенорвсскій и именъ тлъкованіе"*. *Пам'ятки української мови XVII ст. Лексикон словенороський Памви Беринди*, с. V-XXXVII, Київ 1961, с. XXXIV.

⁴ Charakterystyce słownictwa cerkiewnosłowiańskiego i ruskiego poświęcony został artykuł L. Citko, *Słownictwo cerkiewnosłowiańskie i ruskie w Leksykonie supraskim z 1722 roku (Formalne i semantyczne kryteria dyferencjacji)*, [w:] *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*, pod red. M. Gębki-Wolak, J. Kamper-Warejko, A. Moroza, Toruń 2014, s. 171-182.

i ukierunkowana na wyjaśnienie zarówno kontekstu historycznego, jak i współczesnego autorowi. Dlatego w *Leksykonie supraszkim* polskie odpowiedniki środków pieniężnych w sposób istotny odbiegają nie tylko od ich pierwotnej (źródłowej) nazwy, ale i wartości semantycznej pierwowzoru⁵.

Należy dodać, że zjawisko to ma miejsce również w przypadku wielu innych ekwivalencji wyrazów cerkiewnosłowiańskich. Hasło *быстры* objaśnione przez Beryndę jako ‘прѣдкость воднаа’ (BerL 13), tj. ‘prąd, nurt wodny’, w *Leksykonie supraszkim* otrzymuje ekwiwalent w postaci regionalizmu ‘bystrzynia’, a wyraz *стонченый* w znaczeniu ‘subtelny’ (u Beryndy w zapisie cyrylicą *сѣпътелный*, BerL 121) został przetłumaczony przez słownikarza supraszkiego za pomocą kalki formalnosemantycznej ‘ścieńczony’ (formacja utworzona od przymiotnika *cienki* stanowiącej ekwiwalent ruskiego *тонкий* ‘cienki; delikatny, subtelny’). Wyraz hasłowy *чреда* zdefiniowany w pierwowzorze za pomocą synonimów ‘чѣрга, перемѣна, колѣа, череда’ (BerL 157) w źródle supraszkim został uzupełniony o nowe, błędne znaczenie ‘trzoda’ (por. *чреда* ‘czerha, trzoda, kolejia’).

Słownictwo regionalne w polskojęzycznej części *Leksykonu supraszkiego*

Przedmiotem niniejszych rozważań jest leksyka objaśniającej – polskojęzycznej – części słownika, która dokumentuje osobliwości polszczyzny regionalnej XVII/XVIII wieku. Badacze najstarszych warstw słownictwa słowiańskiego dowiedli, iż polszczyzna przez długi okres pozostawała w bliskim związku z językami ruskimi, czego efektem może być wspólne dziedzictwo leksykalne, stanowiące niemal połowę zjawisk słownikowych ruskich. Z ustaleń W. Budziszewskiej wynika, że do zjawisk polsko-ruskich należy trzy piąte archaizmów słownikowych i prawie jedna trzecia nazw nowszych, powstałych wskutek wspólnych innowacji⁶. W wiekach średnich bowiem, za panowania Jagiellonów, związki polsko-ruskie uległy ponownemu wzmocnieniu na skutek połączenia z Polską Białorusi i części Ukrainy. Współistnienie w obrębie jednego organizmu państwowego, jakim było Wielkie Księstwo Litewskie, języka polskiego i języków ruskich stanowiło źródło ich interferencji i wzajemnych pożyczek. Zyskująca od końca XVI w. coraz wyższą rangę kulturalną polszczyzna stała się dawcą (bezpośrednim lub pośrednim z języków zachodnioeuropejskich) wielu zapożyczeń funkcjonujących w ruszczyźnie⁷. Jednocześnie sama doświadczała

⁵ Por. M. Bugajska, *Polskie ekwiwalenty cerkiewnosłowiańskich nazw środków płatniczych i jednostek monetarnych w „Leksykonie supraszkim” z 1722 roku – analiza leksykalna*, „Polonica” 2017, nr XXXVII (37), s. 94.

⁶ W. Budziszewska, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Warszawa 1980, s. 311.

⁷ Na temat polonizmów zaświadczonych w języku zabytków piśmiennictwa ruskiego istnieje bogata literatura. W ostatnim czasie problematyce funkcjonowania pożyczek polskich w literaturze przekładowej, pracach leksykograficznych i latopisach WKL poświęciła uwagę L. Citko w monografii *Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy*, Białystok 2019, s. 59-66, 89-93, 128-168.

wpływu substratu ruskiego, którego przejawem stały się tzw. kresowizmy, odnotowane również w omawianym źródle leksykograficznym. Znaczącą część prezentowanego niżej słownictwa poddał przed kilkunastu laty ogólnemu oglądowi krakowski slawista Wiesław Witkowski w artykule poświęconym polszczyźnie słownika supraskiego⁸. Analizę słownictwa polskiego Witkowski zezemplifikował jednak nie tylko poświadczeniami ze źródła supraskiego, lecz i niewystępującymi w nim leksemami ze słownika Beryndy, które pominął redaktor z Supraśla. W efekcie, opisywany przez badacza zbiór leksemów jest obszerniejszy od analizowanego niżej, ponieważ *de facto* zawiera materiał z dwóch leksykonów. Witkowski nie odwołuje się w swym artykule do jakiegokolwiek literatury czy źródeł leksykograficznych, które uwiarygadniałyby jego rozstrzygnięcia w kwestii genezy badanego słownictwa, traktowanego przez niego jako pożyczki cerkiewnoruskie, ukraińsko-białoruskie, regionalizmy i archaizmy. Mimo tych braków, rekompensowanych wszak kompetencjami i wiedzą autora, jego opis leksyki polskiej utrwalonej w dwóch słownikach przedstawia się wiarygodnie.

Głównym celem niniejszych obserwacji jest konfrontacja słownictwa części definicyjnej *Leksykonu supraskiego* z jednej strony z materiałem (głównie gwarowym i historycznym) polskich źródeł leksykograficznych (takich, jak *Słownik gwar polskich* oraz *Słownik języka Adama Mickiewicza*), z drugiej zaś ze słownikami leksyki staro-cerkiewno-słowiańskiej i ruskiej. Ogląd inwentarza tych leksemów pozwolił bowiem na zaobserwowanie zbieżności analizowanych regionalizmów z leksyką o zróżnicowanym zasięgu słowiańskim. Dało to podstawę do wyodrębnienia w badanym słownictwie dwóch zasadniczych grup regionalizmów: 1) leksyki mającej swe paralele już w języku staro-cerkiewno-słowiańskim; 2) słownictwa wspólnego dla Słowiańszczyzny wschodniej, pochodzącego z żywych języków ruskich, którego źródłem mogły być zarówno gwary ukraińskie udokumentowane w słowniku Beryndy i przeniesione do leksykonu supraskiego przez jego redaktora, jak i gwary białoruskie Podlasia, gdzie miała miejsce jego redakcja (tj. okolice Supraśla). Słownictwo grupy pierwszej skonfrontowane zostało głównie z materiałem *Słownika starosłowiańskiego* pod ogólną redakcją J. Kurza (SJS 1966-1997) i *Słownika cerkiewnosłowiańskiego* autorstwa G. Diaczenko (Diacz 1899), grupa druga ze słownikiem języka białoruskiego (TSBM 1977-1984) i języka ukraińskiego (Hrin 1907-1909).

W zasobie wyrazów supraskiego źródła stanowiących polskie ekwiwalenty cerkiewizmów wyróżnia się grupa leksemów, które swą genezą nawiązują do języka scs. Część z nich ma zasięg ogólnosłowiański, jedynie pod względem formalnym wyrazy te dokumentują cechy zachodniosłowiańskie, por. polską przestawkę *-ro-* w wyrazie *skowroda* (scs. *сковрада*, rus. *сковорода*), *-lo-* w *tłokno* (cs. *тлакно*, rus. *толокно*) czy zachowaną (nieregularnie) nosówkę *ę* przy ruskim *u* (< *ą) w wyrazie *paręcznik* (z odzwierciedlonym w pisowni białoruskim akaniem *a* < *o* od rus. *поручник*). Proweniencja drugiej grupy wyrazów polskiej części słownika ma węższy

⁸ W. Witkowski, *O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa 1992, s. 209-213.

zasięg i można ją wiązać z rozwojem języków ruskich. W tym przypadku, jak podkreślają badacze polszczyzny regionalnej na pograniczu wschodniosłowiańskim, trudno jest rozstrzygnąć „czy mamy do czynienia z wpływem wschodniosłowiańskim, czy z zachowanym rodzimym reliktem, jedynie nawiązującym do wschodniej Słowiańszczyzny”⁹.

I. Leksyka wykazująca paralele z językiem staro-cerkiewno-słowiańskim i językami wschodniosłowiańskimi

Egzemplifikację złożoności stosunków językowych na pograniczu, różnorodności powiązań w obrębie współfunkcjonujących tu systemów oraz przenikania się ich elementów może stanowić grupa wyrazów uznawanych w literaturze za regionalizmy kresowe, które znalazły udokumentowanie również w polskojęzycznej części *Leksykonu supraskiego*. Wyrazy te zostały poświadczone już w tekstach scs i mają swoje formalne odpowiedniki w językach wschodniosłowiańskich i w języku polskim.

biegun [hasło *бижелець, билець*]¹⁰ ‘uciekinier’ (scs. *бѣгоунъ* ‘ts’ SJS I 156, brus. *бягун* ‘ts’ TSBM 1 434, ukr. *бігун* ‘ts’ Hrin); *biegun* ‘w Wilnie *biegunami* zwą ludzi pozostających w ścisłych stosunkach ze złodziejami i odnajdujących za opłatą rzeczy skradzione’; ‘posłaniec’ SGP 1 80;

domaŕni [hasło *намѣстній* ‘tamtejszy, miejscowy’; BerL: *намѣстній* ‘*домашній*’] (scs. *домашень* ‘domowy; swój’ SJS I 504, brus. *дамашні* ‘domowy’ TSBM 2 130); *domaszny* ‘domowy’ SGP 1 348;

gegniwy [hasło *медленноязычный*; BerL: *медленозычныи* ‘*зггнивыи*’] ‘mówiący przez nos’ (scs. *згнивь* ‘niemy; mówiący przez nos, jąkający się’ SJS I 448, Diacz 134; brus. *зугнявы*, ukr. *зугнявий* ‘mówiący przez nos’ TSBM 2 92, Hrin); *gegnotać* ‘mówić przez nos’ SGP 2 69;

gumno [hasło *житница*; BerL: *житница* ‘*згмно*’] ‘stodoła’ (scs. *зоумно* ‘stodoła, klepisko’ SJS I 447, brus., ukr. *зумно* ‘ts’ TSBM 2 97, Hrin); *gumno* ‘stodoła na zboże’ SGP 1 146; *gumno* ‘stodoła’ SJAM II 573;

kromiŕny [hasło *свѣнный*; BerL: *свѣнный* ‘*кромѣшьній*’] ‘zewnętrzny’ (scs. *кромѣшьній* ‘zewnętrzny’ SJS II 69, Diacz 272); brak poświadczeń w SGP;

kucya [hasło *коливо*; BerL: *коливо* ‘*кѣтѣ*’] ‘kutia, tradycyjna potrawa świąteczna przyrządzana z gotowanej pszenicy, kaszy lub ryżu z miodem i bakaliami’ (scs. *коуця* ‘kasza’ SJS II 86, cs. *кѣтѣ* = *коливо* ‘ts’ Diacz 276; brus. *куця* ‘uroczysta kolacja w wigilię świąt Bożego Narodzenia i Nowego Roku, której towarzyszyły wróżby; kasza jęczmienna lub inna jako potrawa obrzędowa m. in. u Słowian wschodnich’ TSBM 2 764; ukr. *кутя* ‘potrawa obrzędowa z kaszy jęczmiennej lub pszenicznej spożywana

⁹ D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa 2018, s. 10.

¹⁰ W nawiasie kwadratowym podaje się wyraz hasłowy w zapisie ze słownika supraskiego lub wyraz hasłowy z oryginalną eksplikacją, jeśli zawiera ona więcej niż jeden ekwiwalent, por. *трасло* ‘miotła, tłočno’. W dalszej kolejności umieszcza się w nawiasie analogiczne hasło ze słownika Beryndy, o ile, naturalnie, zostało ono zarejestrowane w ukraińskim źródle (por. *domaŕni*).

w wigilię świąt Bożego Narodzenia i Chrztu Pańskiego’ Hrin); *kucja* ‘potrawa wigilijna ludu podlaskiego nad Narwią’, *kucja* owsiana ‘potrawa niezbędna na Polesiu Wołyńskim w dzień *dedów*, (dziadów)’ SGP 2 509; *kucuja* ‘wieczera wigilijna’ SJAM 3 590; *poręcznik* [hasło *испоржчикъ*; BerL: *испоржчи*^K ‘*поржчи*^K’] ‘poręczyciel’ (scs. *поржчикъ* ‘poręczyciel, sponsor’ SJS III 180; ukr. *поручник* ‘ts’ Hrin); *poręcznik* ‘opiekun’ SGP 4 271;

skowroda [hasło *сковрада*; BerL: *сковрада* ‘*сковорода*’] ‘patelnia’ (scs. *сковрада* ‘patelnia, rodzaj płaskiego naczynia z metalu lub gliny używanego do smażenia i pieczenia’ SJS IV 89, Diacz 607; brus. *скаварода* ‘patelnia’ TSBM 5 146; ukr. *сковорода* ‘ts’ Hrin); *skowroda* ‘patelnia’ SGP 5 153; *skowroda* ‘ts’ SJAM 8 139;

trzeba [hasło *треба*; BerL: *треба* ‘*офѣра*’] ‘ofiara’ (scs. *трѣба* ‘1) ofiara, podniesienie jako część mszy świętej; 2) potrzeba, konieczność; korzyść’ SJS IV 507-509, Diacz 737); brak poświadczeń w SGP;

wkuŝenie [hasło *вкъсь*; BerL: *вкъсь* ‘*вкъшенье*’] ‘zmysł smaku’ (scs. *въкоушение* ‘spożycie, przyjęcie pokarmu’ SJS I 300, Diacz 79); brak poświadczeń w SGP.

II. Leksyka wykazująca paralele z językami (głównie) zachodnioruskimi

Licznější grupę wyrazów wyekscerpowanych z polskojęzycznej części supraskiego źródła stanowią leksemy wykazujące związki z językami zachodnioruskimi, z którymi polszczyzna pozostawała w długim kontakcie wywołanym czynnikami pozalingwistycznymi związanymi ze stopniowym zrastaniem się Wielkiego Księstwa Litewskiego z Królestwem Polskim, a w 1569 r. na mocy unii lubelskiej formalnie z nim połączonym.

bezdomek [hasło *безкровный*; BerL: *безкровный* ‘*бездомокъ*’] ‘człowiek bezdomny’ (ukr., cs. *бездомокъ* ‘ts’ Hrin, Diacz 35); brak poświadczeń w SGP;

brozna [hasło *бразда*; BerL: *бразда* ‘*борозна*’] ‘bruzda’ (brus. *баразна* ‘ts’ TSBM 1 341, ukr. *борозна* Hrin); *brozna* ‘brózda’ SGP 1 121;

bystrzynia wodna [hasło *быстрь*; BerL: *быстрь* ‘*прѣдкость воднаа*’] ‘wartki nurt rzeczny’ (brus. *быстрыня* ‘ts’ TSBM 1 430); *bystrzynia* ‘miejsce, gdzie woda szybszym prądem płynie’ SGP 1 155;

budownik [hasło *зиждитель*; BerL: *зиждитель* ‘*бѣдовни*^K’] ‘cieśla’ (brus. *будаўнік* ‘ten, który buduje’ TSBM 1 413); *budownik* ‘budowniczy’ SGP 1 133; *budownik* ‘ts’ SJAM 1 283;

chmarzy się [hasło *драселъгеть*; BerL: *драселъгеть* ‘*хмаритса*’] ‘chmurzy się’ (brus. *хмарыцца* ‘chmurzyć się’ TSBM 5, *хмаритися* ‘ts’ Hrin); *chmarzyć* ‘chmurzyć’ SGP 189;

czerha [hasło *чреда*; BerL: *чреда* ‘*че’га*’] ‘trzoda, kolejia’ (brus. *чарга* ‘określony porządek, kolejność’ TSBM 5 296; ukr. *чєга* ‘ts’ Hrin); *czerha* ‘następstwo kolejne, zwłaszcza we młynie’ SGP 1 280;

dokuka [hasło *стужание*; BerL: *стѣжаніє* ‘*докъка*’] ‘znużenie, ciężar psychiczny’ (*докука* ‘ts’ Diacz 169); *dokuka* (Osip) ‘dokuczanie’ SGP 1 343;

dranica [hasło *доска* ‘deszczka’; BerL: *доска* ‘*драница*’] ‘deska’ (brus. *драніца*, *дранка* ‘rodzaj cienkiej deseczki, listwy, służącej do krycia dachu lub objiania ścian

przed tynkowaniem' TSBM 2 195; ukr. *драниця* Hrin); *dranica* 'rodzaj gontu', *dranka* = *dranica* 'łuczyno, szczerpa' SGP 1 366; *dranica* 'cienka deseczka, darta z drzewa iglastego' SJAM 2 214;

kobieniak [hasło *хлѣмисъ*; BerL: *хлѣмисъ* 'копенакъ'] 'szata żołnierska', (cs. *кобеня* 'płaszcz z kapturem' Diacz 256, ukr. *кобеняк* 'męskie ubranie wierzchnie z kapturem wykonane z sukna, rodzaj opończy' Hrin, pol. *kopieniak* 'męskie okrycie wierzchnie, krótkie, do kolan, z rozciętymi rękawami, z ozdobami z pasmanterii przy zapięciu, noszone w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w.' (z węg. *köpenyeg* 'peleryna' SJP); *kopiniak* 'płaszcz sukienny z peleryną' SGP 2 428;

kosy [hasło *косвенный*; BerL: *косвенный* 'косый'] 'zezowaty' (brus. *касы, косы* 'ts' TSBM 2 660; *косий* 'ts' Hrin); *kosy* 'ukośny, krzywy, zezowaty' SGP 2 444;

kowb [hasło *почерпало*; BerL: *почерпало* 'ковий'] 'wiadro, konew' (brus. *коуш* 'naczynie z uchwytem do czerpania płynów' TSBM 2 717); brak poświadczeń w SGP;

kruk [hasło *вилаца*; BerL: *вилаца* 'крукъ'] 'hak' (brus., ukr. *крук* 'ts' TSBM 2 732, Hrin); *kruk* 'hak' (Osip) SGP 2 486;

moška [hasło *мишица*; BerL: *мишица* 'мошка'] 'meszka' (brus., ukr. *мошка* 'ts' TSBM 3 176, Hrin); brak poświadczeń w SGP;

muraszka¹¹ [hasło *мравий*; BerL: *мравий* 'мрацоць'] 'mrówka' (brus., ukr. *мурашка* 'ts' TSBM 3 182, Hrin); *muraszka* 'mrówka' SGP 3 198;

murasznik [hasło *коха*; BerL: *коха* 'мрацникъ'] 'mrowisko' (brus., ukr. *мурашник* 'ts' TSBM 3 182, Hrin); brak poświadczeń w SGP;

našyniec [hasło *нашинъ*; BerL: *нашинъ* 'нашинець'] 'krajan, człowiek pochodzący z tej samej okolicy, miejscowości lub kraju' (cs. *нашинъ* 'ts' Diacz 339); *našyniec* 'swojak, rodak' SGP 3 270;

niedonofek [hasło *извергъ*; BerL: *извергъ* 'недоносокъ'] 'płód niedonoszony' (brus. *неданосак* 'dziecko urodzone przed terminem, wcześniak' TSBM 3 361, *недоносак* 'ts' Hrin); brak poświadczeń w SGP;

obod [hasło *окръжѣ*; BerL: *ободъ* 'окръжѣ']¹² 'okrąg, przestrzeń zamknięta linią kolistą' (cs. *ободъ* 'ts' Diacz 365); brak poświadczeń w SGP;

pochop [hasło *спѣхъ*; BerL: *спѣхъ* 'похопъ'] 'pośpiech' (ukr. *похон* 'pośpiech' Hrin, brus. *поханкам* 'szybko, w pośpiechu' TSBM 4 296); *pochop* 'podnieta' SJAM 6 217;

poręka [hasło *емство*; BerL: *емство* 'порѣка'] 'poręczenie' (ukr. *порука* 'poręczenie' Hrin); *poręka* 'staranie' SGP 4 271; *poręka* SJAM 6 413

pijawka [hasło *смерчъ* 'piiawka, obłok dżdżysty'; BerL: *смерчъ* 'пѣвица'], *pijawa* 'za pomocą tęczy (*pijawy*) Bóg nabiera wodę z morza' SGP 4 103;

powodyr [hasło *рѣководитель*; BerL: *рѣководитель* 'поводырь'] 'przewodnik' (ukr. *поводирь*, brus. *навадыр* 'ten, który prowadzi' Hrin, TSBM 3 468;); *powodyrować* kim 'rządzić, kierować kim' SGP 4 312;

¹¹ Jak wynika z ustaleń D. Rembiszewskiej i J. Siatkowskiego, formy *muraszka* 'mrówka' i derywat *murasznik* 'mrowisko' (z rozszerzoną morfologicznie podstawą od rdzenia **morv-j-*), zlokalizowane są głównie w dialektach wschodniosłowiańskich południowej Białostoczczyzny i mają zdecydowanie mniejszy zasięg w gwarach niż dominujące formy *muraszka*, *murasznik*, por. D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie...*, s. 168-177.

¹² Słownikarz supraski zamienia miejscami wyrazy z oryginału, podając jako wyraz hasłowy jego eksplikację ze źródła Beryndy.

- przekidczyk** [hasło *прелагатай*; BerL: *прелагатай* ‘*перекидчи*’] ‘szpieg, zdrajca’ (ukr. *перекинчик, перекинець, перекидько* ‘ts’ Hrin); *perekidczyk, perekińczyk, przekińczyk* ‘przeniewierca, który się na drugą stronę przerzucił, zbiegł’ SGP 4 73;
- puchlina** [hasło *надыманіє*; BerL: *надыманіє* ‘*пухлина*’] ‘opuchlizna’ (brus. *пухлина* ‘ts’ TSBM 4 527, ukr. *пухлина* ‘ts’ Hrin); *puchlina* ‘chorobliwe gromadzenie się cieczy w organizmie ludzkim’ SJAM 7 268;
- radno** [hasło *ярига*; BerL: *ярига* ‘*ра^оно грѣбоє*’] ‘miech’ (brus. *радно* ‘gruba tkanina z przędzy konopnej lub lnianej’ TSBM 4 556); *radno* ‘płachta; płótno utkane w rzędy z najgorszych włókien’ SGP 5 5;
- rohatyńa** [hasło *дреколь*; BerL: *дреколь* ‘*рогатина*’] ‘rodzaj włóczni służącej jako broń myśliwska i bojowa’ (cs. *рогатина* ‘ts’ Diacz 550; ukr. *рогатина* ‘rodzaj miecza’ Hrin); brak poświadczeń w SGP;
- sipliwość** [hasło *супота*; BerL: *супота* ‘*супливість*’] (ukr. *суплий*, brus. *сінлы* ‘ochrypli, mający chrypliwie brzmienie’ Hrin, TSBM 5 140); *siplawa* ‘chrypka’, *siplawy* ‘ochrypli’ SGP 5 133;
- szwiec** [hasło *сапогошвець, сапожникъ*; BerL: *сапогошвець* ‘*швець*’] (ukr. *швець* ‘szewc’ Hrin); *szwiec, szwiec* ‘szewc’ SGP 5 332, 298;
- tłokno** [hasło *прасло* ‘miotła, tłokno’; BerL: *прасло* ‘*толокно*’] ‘mąka z ziaren owsa lub jęczmienia oraz potrawa z takiej mąki’ (cs. *тлакно* = *толокно* ‘ts’ Diacz 722); brak poświadczeń w SGP;
- wałyniec** [hasło *вашинъ*; BerL: *вашинъ* ‘*вашинець*’] (cs. *вашинъ* ‘krajan, człowiek pochodzący z waszego kraju, okolicy’ Diacz 68; brak poświadczeń w SGP);
- winnik** [hasło *винарь*; BerL: *винарь* ‘*винникъ*’] ‘winiarz’, *winnik* ‘nazwa dawana niegdyś gorzelanym’ (Osip) SGP 6 127;
- źniec** [hasło *жатель*; BerL: *жатель* ‘*жнецъ*’] ‘żniwiarz’ (brus. *жнец* ‘ts’ TSBM 2 257, ukr. *жнецъ* ‘ts’ Hrin); brak poświadczeń w SGP.

Ustalenie dokładnej genezy tej grupy regionalizmów sprawia wiele trudności. Zwracają na to uwagę również badacze leksyki polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza, podkreślając, iż „mimo znacznego bogactwa zebranych materiałów gwarowych i historycznych, nadal nieraz trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z dawnym nawiązaniem terytorialnym między dialektami zachodniosłowiańskimi i wschodniosłowiańskimi, z dawną wspólnotą Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej, czy późniejszą pożyczką wyrazową ze Wschodu”¹³.

Podsumowanie

Przegląd inwentarza leksykalnego objaśniającej części słownika supraskiego dowodzi, że prace leksykograficzne powstałe na pograniczach mogą stanowić interesujące źródło do poznania historii funkcjonujących na nich języków, jak też ich wzajemnych kontaktów i związków przejawiających się na różnych poziomach systemu. Poddana obserwacji „prawa strona” słownika dokumentuje wiele specyficznych

¹³ D. Rembiszewska, J. Siatkowski, *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie...*, s. 237.

cech leksykalnych¹⁴ tzw. polszczyzny kresowej, w szczególności wyrazy, które pod względem proveniencji są nawiązaniem staro-cerkiewno-słowiańskimi (m.in. *gumno, kucya, skowroda, trzeba, wkuszenie*) bądź takie, które swym zasięgiem obejmują tylko obszary Słowiańszczyzny wschodniej, w tym głównie języki zachodnioruskie rozwijające się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego (np. *brozna, bystrzynia, czerha, muraszczka, muraszcznik, niedonosek, powodyr, przekidczyk, tlokno, radno*). Zwrócenia uwagi wymaga fakt, że większość tych kresowizmów znana jest z poświadczeń XIX-wiecznych, utrwalonych w tekstach literackich polskich wieszczów (m. in. Adama Mickiewicza), jak też w licznie powstających na fali zainteresowania „ludowością” słownikach gwarowych, gromadzących słownictwo nieznane polszczyźnie ogólnej (*notabene* wykorzystane później przez Karłowicza w SGP). Z terenów Podlasia i Polski północno-wschodniej godne przypomnienia są takie źródła leksykografii gwarowej, jak *Słowniczek gwary augustowskiej* Aleksandra Osipowicza czy *Słownik gwary ludowej w ziemi drohickiej*, opracowane i wydane przez Bogusława Nowowiejskiego¹⁵. Zaprezentowany materiał *Leksykonu supraskiego* z 1722 r., opartego na pierwowzorze słownika Beryndy z 1627 r., dowodzi, że chronologię wielu XIX-wiecznych regionalizmów kresowych można ustalić już na XVII-XVIII wiek.

Skróty wyrażeń

bia. – język białoruski
 cs. – język cerkiewnosłowiański
 scs. – język staro-cerkiewno-słowiański
 ukr. – język ukraiński
 ts – to samo

Skróty tytułów słowników

BerL – П. Беринда, *Лексіконъ славеноросскій і имень тлъкованіе* (1627), [w:] *Пам'ятки української мови XVII ст. Лексикон словенороський Памви Беринди*, Київ 1961.
 Diacz – Г. Дьяченко, *Полный церковнославянский словарь*, Москва 1899.
 Hrin – Б.Д. Грінченко, *Словарь української мови*, т. 1-4, Київ 1907-1909.
 Osip – niezachowany *Słowniczek gwary augustowskiej* Aleksandra Osipowicza uwzględniony w SGP.

¹⁴ W części leksemów polskich widoczny jest wpływ fonetyki ruskiej, np. substytucja zwartego g przez szczelinowe h (*hangrena, heometrya*), zamiana grupy spółgłoskowej śl na szl (*myszłę, rozmyślanie, szlubię*). W zakresie morfologii zwraca uwagę duża frekwencja form czasownikowych z końcówką -am w 1. os. l. poj: *patrzam, szarpam*, iteratiwów na -iwam: *oszukiwam, wypasywam, zanocowywam* itp., por. W. Witkowski, *O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, s. 212.

¹⁵ B. Nowowiejski (red.), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, Białystok 2009.

- SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1-6, Kraków 1900-1911.
- SJAM – K. Górski, S. Hrabec (red.), *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. 1-11, Wrocław 1962-1983.
- SJP – *Słownik języka polskiego* PWN, [w:] <https://sjp.pwn.pl/>
- SJS – J. Kurz, Z. Hauptová (red.), *Slovník jazyka staroslověnského*, t. 1-4, Praha 1966-1997.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 1-5, Мінск 1977-1984.

References

- Budziszewska W., *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Warszawa 1980.
- Bugajska M., *Polskie ekwiwalenty cerkiewnosłowiańskich nazw środków płatniczych i jednostek monetarnych „Leksykonie supraskim” z 1722 roku – analiza leksykalna*, „Polonica” 2017, nr XXXVII (37), s. 91-103.
- Citko L. (red.), *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 2012.
- Citko L., *Słownictwo cerkiewnosłowiańskie i ruskie w Leksykonie supraskim z 1722 roku (Formalne i semantyczne kryteria dyferencjacji)*, [w:] *Leksyka języków słowiańskich w badaniach synchronicznych i diachronicznych*, pod red. M. Gębki-Wolak, J. Kamper-Warejko, A. Moroza, Toruń 2014, s. 171-182.
- Citko L., *Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy*, Białystok 2019.
- D'yachenko G., *Polnyy tserkovnoslavyanskiy slovar'*, Moskva 1899.
- Górski K., Hrabec S. (red.), *Słownik języka Adama Mickiewicza*, t. 1-11, Wrocław 1962-1983.
- Hrinchenko B.D., *Slovar' ukrayins'koyi mowy*, t. 1-4, Kyiv 1907-1909.
- Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1-6, Kraków 1900-1911.
- Kurz J., Hauptová Z. (red.), *Slovník jazyka staroslověnského*, t. 1-4, Praha 1966-1997.
- Nimchuk B.B., *Pamvo Berynda y yoho "Leksikon" slavenorusskiy i imen' tl'kovanie*, [v:] *Pam'yatky ukrayins'koyi mowy XVII st. Leksykon slovenoros'kyy Pamvy Beryndy*, Kyiv 1961, s. V-XXXVII.
- Nowowiejski B. (red.), *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*, Białystok 2009.
- Rembiszewska D., Siatkowski J., *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa 2018.
- Słowniczek gwary augustowskiej Aleksandra Osipowicza (niezachowany, uwzględniony w Słowniku gwar polskich)*.
- Słownik języka polskiego* PWN, [w:] <https://sjp.pwn.pl/> *Tlumachał'ny słownik byelaruskay mowy*, t. 1-5, Minsk 1977-1984.
- Witkowski W., *O polszczyźnie bazyliańskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, pod red. K. Handke, Warszawa 1992.

NOTA O AUTORCE

Lilia Citko – dr hab., prof. Uniwersytetu w Białymstoku, Kolegium Językoznawstwa Uniwersytetu w Białymstoku.

Publikacje książkowe: *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV-XVII w.)*, t. I-II, Białystok 1997-1998 (współautorstwo z Z. Abramowicz i L. Dacewicz); *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI wieku*, Białystok 2001; „*Kronika Bychowca*” *na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok 2006; *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski* (reedycja słownika wydanego w 1722 r. przez oficynę bazyliąską w Supraślu; redakcja i wstęp), Białystok 2012; *Białoruski Tristan. Rękopis ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*, opracowanie i przekład: Lilia Citko, Poznań 2018; *Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy*, Białystok 2019.

ORCID: 0000-0002-8340-4814.

E-mail: l.citko@uwb.edu.pl